

НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА Й ПЕРШІ ДОСЛІДНИКИ ПРО ПОХІД ОЛЬГЕРДА НА СИНІ ВОДИ І БІЛОБЕРЕЖЖЯ

Про похід великого князя литовського Ольгерда на ординське Поділля 1362 р. відомо головним чином з літописних джерел, які розповідають про нього більше і докладніше, ніж про попередній похід його війська того ж року на державну територію Золотої Орди у Дніпровсько-Донському межиріччі*. За своєю наступністю і значущістю ці пам'ятки класифікуються таким чином.

На перше місце слід поставити найбільш давній і структурно цілісний запис Рогозького літописця, зокрема його третій сюжет. Він дає цінну інформацію про час, місцевість, де відбувалися воєнні дії, та характер останніх, хоч і є максимально лаконічним: «Тое же осени Ольгѣрд Синю воду и Бѣлобережіе повоевал»¹. Наприкінці 1520-х років його було повторено у Никонівському зводі в такий спосіб: «Того ж лѣта князь великій литовській Ольгерд Гедименович Синюю воду и Бѣлобережіе повоевал»².

Друге місце має посісти анонімна «Оповідь про Поділля», що дійшла до нас у складі білорусько-литовських літописів поширеної редакції. У кожному з цих літописів — Супрасльському, Слуцькому (Уваровському), Археологічного товариства, Хроніці Биховця, Красинського, Рачинського, Румянцевському та ін. — текст оповіді позначений певними відмінностями, що постали як внаслідок його корекції складачами, так і помилок переписувачів.

Ось чому подаємо її у зведеному вигляді за Слуцьким і Супрасльським літописами як найдавнішими у зазначеній редакції та найменш текстуально ушкодженими. Фрагмент «Оповіді про Поділля», що нас цікавить, розповідає: «Коли господаремъ был на Литовскои земли князь великий Олгирд и, шедъ в поле с литовскимъ войскомъ, побилъ татар на Синей воде, трехъ братьевъ: князя Хачебея а Кутлубуга и

* Ця стаття продовжує перегляд вузлових питань заново порушеної автором синьоводської проблеми. Докладніше про похід Ольгердового війська на лівобережжя Задніпров'я див.: Шабульдо Ф. М. Литовська «Задніпрянина»: незнаний аспект синьоводської проблеми // Шабульдо Ф. М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. — К.: Інститут історії України, 1998. — С. 5–50.

Дмитрия. А тыи трии браты Татарское земли, отчици и дедичи Подольской земли, а отт них заведали атамани и боисаки, приеждаючи от тыхъ атамоновъ, имовали с Подольской земли дан. А брат великаго князя Ольгирдов держаль Новгородокъ Литовьский, князь Корьятъ, а у него были 4 сыны: князь Юрьи, князь Александр, князь Костяньтинъ, князь Феодор³. Ино тыи княжята Корьятевечи три браты: князь Юрьи а князь Александр князь Костентин и князь Федор со князя великаго Олгирдивым презволениемъ и с помочию Литовския земли пошли в Подолскую землю. И тогды в Подолской земли не былъ ни один город ни деревомъ рубленого, а ни каменем будованого. И тогды тые княжята Корятовичи⁴, пришед в Подолскую землю, и вошли у приязнь со атаманы, почали боронити Подолскую землю от татаръ и боскакам выхода не почали давати. И напервеи нашли себе твержю на реце на Смотричи, тут пак себе нарядили город Смотрич, а у другомъ месте были черници у горе, и в томъ месте нарядили город Бокоту⁵. И ловячи в ловех пригодилося имъ так: угонили много оленей в тот остров, кдъ нынѣ Каменское мѣсто лежить. И посекиши лѣсъ город муровали Каменецъ, а ис того вси Подолски города умуровали и всю землю Подолскую осели»⁶ і т. д.

Порівняно з іншими писемними джерелами про битву біля Синіх Вод «Оповідь про Поділля» вперше називає імена трьох розгромлених у цій битві ординських князів, підкреслюючи їхні спадкові права на володіння краєм, наводить важливі дані, що характеризують його устрій та спосіб залежності від Орди, називає імена нових володільців Поділля, литовських князів Коріатовичів, спеціально наголошуючи на тому, що їх прихід на Поділля стався «со князя великаго Олгирдивым презволениемъ и с помочию Литовския земли», інформує про те, яким чином вони опанували всім краєм. Отже, інформація оповіді складає основу наших знань про власне синьоводську проблему, яка саме у цій пам'ятці вперше виявляється органічно зв'язаною з іншою важливою проблемою — інкорпорацією Подільської землі до складу Великого князівства Литовського.

Деякі білорусько-литовські літописи 3-ої редакції, складеної близько середини XVI ст. (Красинського, Рачинського, Ольшевський) мають у своєму складі «Оповідь про Поділля», що розпочинається інакше. В цих літописах оповідь вміщена слідом за звісткою про з'їзд великаго князя литовського Вітовта з великим князем московським Васи́лієм I Дмитровичем у Смоленську весною 1396 р. За спостереженням Михайла Грушевського, оповідання про похід Ольгерда на Поділля «приросло до нього (тобто до розповіді про з'їзд обох правителів у Смоленську. — *Ф. III.*) і в зв'язку з цим потерпіло стилістичні зміни і таким чином в деяких версіях другої (і ширшої)

редакції особа Вітовта помішалася з особою Ольгерда»⁷. Особливо виразно це видно на прикладі літопису Красинського, оповідь якого має такий початок: «Коли пак князь вѣликий Витовт поехал з Литвы до великого Луцка, а князь вѣликий Ольгирд пошел в полѣ с литовским воиском и побил татаров на Синеи Водѣ, убил трех братьов, татарских князей, Хачебея, Сакутлубуга а Дмитрея»⁸. Текст Ольшевського літопису в цьому місці такий самий⁹. Як бачимо, в цій версії маємо справу з невдалою («механічною») зшивкою складачем двох різних епізодів. Зате «Оповідь про Поділля» з літопису Рачинського вже зовсім не згадує про Ольгерда: «Коли Витовт пошел у поле з литовским воиском и побил татар и князей татарских на имя Хачея а Колобута, а Дмитрея»¹⁰. Отже, в останньому версія «Оповіді про Поділля» приписує розгром трьох ординських князів і сприяння утвердженню влади Коріатовичів у Подільській землі не Ольгерду, а його племінникові Вітовту, а саму подію в такий спосіб переносить на 31 рік опісля, майже в самий кінець XIV в. Оскільки ця версія постала близько середини XVI ст., тобто в період активної боротьби шляхти Великого князівства Литовського за розширення й юридичне закріплення своїх станових прав та привілеїв, зростання її значення й ролі у суспільно-політичному житті, то не виключено, що на відміну від літописів Красинського і Ольшевського, відповідна зміна в тексті літопису Рачинського була зроблена під впливом посилення пропольських настроїв у середовищі литовсько-руської шляхти незадовго до Люблінської унії 1569 р. та звісток про Поділля відомого польського історика другої половини XV ст. Яна Длугоша.

Всупереч своїй позірній невиваженості «Оповідь про Поділля» як історичне джерело через притаманні їй характерні особливості є досить складною для розуміння. За думкою одного з перших ґрунтовних дослідників літописання Великого князівства Литовського Теофіла Сушицького, ця пам'ятка була створена 1430 р., у розпал чергового загострення польсько-литовської боротьби за землі Поділля і завершена невдовзі після смерті великого князя литовського Вітовта (27 жовтня 1430 р.)¹¹. Написана на підставі офіційних урядових джерел великокнязівської канцелярії, вона за жанром близька до публіцистики і є певним віддзеркаленням історичної свідомості елітарної частини тогочасного литовсько-руського суспільства. Цільове призначення твору — довести виняткові історичні права Литви на Поділля. Саме тому, як підкреслював Т. Сушицький, «Оповідь про Поділля» «має суворо витриманий урядово-литовський характер. В ній виразнісінько проведено ідею литовської держави, що має виключне, через історію освячене та в повісті історично висвітлене право на володіння Поділлям»¹². Відповідно до державних «історич-

но-правових» потреб «сама конструкція, архітектоніка повісти витримані цілком влучно. Право на дану країну, надто давніш, залежало від того, хто перший зайняв її, заснував там лад, упорядкував життя, боронив країну від нападу кочовиків і зберіг у тій чи іншій формі свою в ній владу. Добре розуміючи подібні завдання, невідомий автор повісти про Поділля як раз і звертає увагу найбільше на історично-правовий бік справи»¹³. З цієї ж причини до «Оповіді про Поділля» потрапили лише ті факти і події, що могли здатися авторові та його сучасникам як найбільш вагомими, доказовими чи загальноновизнаними. В ній відсутні абсолютні дати, але залишені деякі хронологічні ознаки, послідовність викладу в цілому витримана, за винятком сюжету про Синьоводську битву, свідомо поставленого на перше місце.

Якщо пильніше придивитися до процитованого фрагменту оповіді, то можна помітити, що розповідаючи про поразку біля Синіх Вод трьох «братів Татарської землі», автор датував цю подію часом, «коли господарем был на Литовской земли князь великий Олгирд», тобто періодом 1345–77 рр. Так само інший сюжет оповіді — про прихід Коріатовичів на Поділля — розпочато фразою, що також служить для нього своєрідним хронологічним репером: «А брат великого князя Ольгирдов держалъ Новгородокъ Литовский, князь Корьять». Ця особливість пам'ятки залишилася поза увагою її дослідників, як і той факт, що князь Михайло-Коріат Гедимінович помер зразу ж після 1358 р., котрим позначений останній підписаний ним документ¹⁴. Тим часом зіставлення обох обставин спростовує оперте саме на «Оповіді про Поділля» і підкріплене думкою В. Б. Антоновича й М. С. Грушевського традиційне донедавна для вітчизняної історіографії датування приходу Коріатовичів на Поділля часом Синьоводської битви, заперечує прямий зв'язок між цими двома подіями і разом з деякими іншими аргументами¹⁵ свідчить, що перша з них сталася раніше за другу. Отже, маємо важливий довід аби стверджувати, що викладаючи подійово-фактичну сторону історії приєднання Подільської землі до Великого князівства Литовського автор оповіді визнавав тяглість цієї історії в просторі й часі. Останнє однак не завадило йому змістити хронологічні пласти її найдавнішого періоду. З причини, зазначеної М. Грушевським і Т. Сушицьким, автор оповіді, аби довести легітимність прав Литви на південний край, розпочав свою розповідь епізодом про відвоювання його Ольгердом у «законних» володарів, «отчичів і дідичів Подільської землі», тобто в системі доказів віддав перевагу не «праву займанщини» (що є смисловим підтекстом наступного епізоду — про прихід Коріатовичів на Поділля), а «праву меча», тим паче, що це право було реалізоване самим правителем Литовсько-Руської держави. Ця особливість наративної пам'ятки створила

ілюзію наявності причинно-наслідкового зв'язку між Синьоводською битвою і приходом Коріатовичів на Поділля. Переважна більшість істориків навіть відзначаючи в окремих випадках певну неясність тексту все ж таки схильна була домислювати такий зв'язок між цими двома епізодами «Оповіді про Поділля», які на додаток до визначеної їхнім місцем у тексті хронологічної несумісності ще й за своїм змістом, по суті, є алогічними, тобто заперечують один одного, звичайно, якщо не брати до уваги їхню різночасність.

Інформація «Оповіді про Поділля» давно стала предметом докладного вивчення, результати якого склали основу знань про синьоводську проблему, тобто комплекс питань, що безпосередньо стосується битви біля Синіх Вод, її результатів і зв'язаних з ними політичних змін у південноукраїнських землях. Насамперед, оповідь мала велике значення для становлення наукового погляду на процес витіснення ординської влади на Поділлі верховною владою правителів Литви і Польщі у XIV ст. Натомість поза увагою дослідників цієї пам'ятки залишилося важливе питання: про що саме умовчав автор оповіді? Іншими словами: наскільки повною є інформативність «Оповіді про Поділля» як історичного джерела? При порівнянні цієї пам'ятки з іншими наративними джерелами про синьоводську проблему виявляється, що оскільки автора оповіді цікавила не історія приєднання Подільської землі до Литви, а передовсім історія походження її виняткових прав на цей край, то він й не знайшов за потрібне згадати про похід Ольгердового війська на Дон, спустошення ним Білобережжя та вигнання ординців із Західного Поділля. Тим паче не відповідало його цілям висвітлення участі Польського королівства й Угорщини в боротьбі за оволодіння ординським Поділлем, що відома з інших писемних джерел¹⁶. Отже, інформація «Оповіді про Поділля» є важливою, але фрагментарною; через свою політичну заангажованість вона висвітлює Синьоводську битву і зв'язані з нею події тенденційно, лише під певним кутом зору, а відтак й не дає цілісного уявлення про них.

Третім джерелом з історії антиординського походу Ольгерда на Правобережжя у 1362 р. і за часом створення, і за своєю значущістю є виданий вперше 1582 р. твір Мацея Стрийковського «Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі». У вміщеній в ній невеликій розповіді про Синьоводську битву та її безпосередні результати дано опис самої битви і наведено кілька важливих подробиць, що доповнюють відомості літописів і є унікальними для розуміння загального перебігу подій як самого походу Ольгердового війська на Поділля, так і всієї антиординської кампанії Великого князівства Литовського 1362 р.

Як історичне джерело розповідь Мацея Стрийковського цінна передовсім тим, що зазначає зв'язок маршруту війська Ольгерда з

Києвом і Лівобережжям, звідки воно дісталася до Синіх Вод, «минувши Канів і Черкаси»; інформує про конкретні результати Синьоводської битви: воїни Ольгерда визволили Торговицю, Білу Церкву, Звенигород і «всі поля аж за Очаків, від Києва і Путивля аж до гирла Дону», а потім й Поділля; окремо засвідчує той факт, що, визволення Поділля сталося під час повернення Ольгердового війська з південних степів; розповідає про переселення татар, вигнаних з Поділля після Синьоводської битви, спершу в Крим, а потім оселення їх «в Добруцьких полях, за Дунаєм, на Турецькому шляху»¹⁷.

Джерельну основу розповіді Мацея Стрийковського складають історичні перекази татарських мешканців Добруджі, зібрані ним під час подорожі до Туреччини і на зворотньому шляху (осінь 1574 — весна 1575 р.), про що він сам згадує у хроніці¹⁸, а також окремі відомості літописної «Оповіді про Поділля» у викладі, близькому до Хроніки Биховця¹⁹. За словами Стрийковського він двічі бував у Кам'янці-Подільському²⁰, отже, цілком можливо, що й деякі перекази подолян також знайшли відображення в його розповіді. Всі перелічені вище звістки стосуються таких першорядних складових синьоводської проблеми, як маршрут Ольгердового війська до місця битви і після неї, загальної оцінки результатів антиординської кампанії Великого князівства Литовського 1362 р., переселення татарських мешканців Поділля, та ін. Вони не мають аналогів у літописних джерелах, і тому їх слід визнати такими, що у переважній своїй більшості ґрунтуються на усній історичній традиції колишніх татарських мешканців ординського Поділля. За умови відсутності будь-яких свідчень про похід Ольгерда і Синьоводську битву у східних джерелах ординські за своїм походженням і оцінкою подій відомості хроніки М. Стрийковського набувають винятково важливого значення.

В іншому місці свого твору Мацей Стрийковський ще раз повертається до сюжету про розгром трьох ординських князів, або, як він їх називає, «царків-братів: кримського, кірк'ельського і манкопського, котрі з Поділля (як і Кромер з літописів кн. 15 згадує) данину у той час збирали». Перемогу над ними Стрийковський, наслідуючи М. Кромера, приписує «гетьманові» Вітовта Ольгерду, якого Вітовт, перебуваючи сам у Смоленську, виправив у «Дикі поля», до орди Заволзької, бажаючи татарську силу випробувати і про їхнє становище дізнатися»²¹. На думку Миколи Дашкевича, одного з перших вітчизняних дослідників цього сюжету хроніки, в даному випадку «Стрийковський приписував, подібно Кромеру, розгром трьох ординських ханів (?) Ольгерду, полководцю Вітовта, і, мабуть, користувався при цьому особливим, подібним до Кромеровського списком л.-р. літопису»²². Йому рішуче заперечив Нікандр Молчановський, доволі переконливо

доводячи, що М. Кромер, на якого покликається М. Дашкевич, користався скороченим варіантом тієї ж самої «Оповіді про Поділля» у викладі «Хроніки Биховця»²³. В цьому зв'язку доречно зазначити, що такого літописного списку «Оповіді про Поділля», в якому Ольгерд був би названий полководцем чи гетьманом Вітовта, й досі не знайдено. Отже, найвірогідніше, що М. Кромер, а за ним і М. Стрийковський, у такий спосіб витлумачили співставлення цих імен в оповіді, текстуально близькій до відповідного уривку Красинського літопису. Дійсно, Стрийковський посилається на Марціна Кромера, до того ж його розповідь зближує з плутаними звістками про Поділля літописів Красинського, Рачинського і Ольшевського, крім перенесення цієї події до Вітовтових часів, ще й відведене їй місце у загальній структурі викладу, що також є наступним після опису подій у Смоленську навесні 1396 р. Однак, на відміну від білорусько-литовських літописів 3-ої редакції і твору М. Кромера, Стрийковський у своїй другій розповіді про розгром трьох ординських «царків» ніде не згадує про Поділля як мету походу війська «гетьмана» Ольгерда, а навпаки зазначає, що це військо було виправлене Вітовтом проти Заволзької та Задонської орд, а битва мала місце поблизу Дона. Отже, в даному випадку Мацей Стрийковський розповідає не про виправу на Сині Води, як її, здається, помилково розумів М. Дашкевич, звинувачуючи автора хроніки у переказі інформації «литовсько-руських» літописів та прикрашенні її «подробностями про битву біля Синіх Вод своїми вигадками та спостереженнями»²⁴, а про зовсім інший похід і за маршрутом, і за часом, і за своїми результатами.

Дослідники тривалий час не звертали уваги на хроніку Мацея Стрийковського²⁵. Немалою мірою цьому прислужився В. Б. Антонович своїм критичним ставленням до її автора. Після того як визнаний історик, досліджуючи на зламі 70–80-х років XIX ст. проблему приєднання українських земель до Литви, довів некритичне і довільне використання Мацеєм Стрийковським інформації літописних джерел про походи Гедиміна на Волинь і Київ, розповідь автора «Хроніки» про Синьоводську битву стали трактувати як недостовірне й неварте уваги джерело і якщо й використовували в історичних дослідженнях, то здебільшого як об'єкт для критики. У вітчизняній історіографії таке ставлення до синьоводських звісток хроніки Стрийковського проявилось вже у працях М. Дашкевича і Н. Молчановського, в яких зроблено найбільш ґрунтовні спроби розглянути її розповідь з джерелознавчих позицій і в контексті інформації інших писемних пам'яток про Поділля XIV ст. Так, наприклад, М. Дашкевич був схильний сприйняти, але з певними застереженнями, твердження польського історика про залежність Поділля від «Кримських татар» ще до

оволодіння ним Коріатовичами, здогад про причину походу Ольгерда — напади ординців на володіння Литви, про відсутність на ординському Поділлі міських фортифікаційних споруд та ін. «Особливо важливим є повідомлення Стрийковського, що він бачив у Добруджі татар, вигнаних з Поділля Литвою», — підкреслював М. Дашкевич²⁶. Але увагу київського ученого привернули не звістки колишніх ординських мешканців Подільського краю про похід Ольгерда, а передусім питання про достовірність переказів татар Добруджі про їхнє перебування колись на Поділлі, яке він поставив під сумнів. Натомість М. Дашкевич не побачив у цих переказах основного, ординського за походженням, джерела розповіді Мацея Стрийковського про Синьоводську битву та її наслідки. Очевидно, з цієї причини особливо різким та категоричним був Дашкевич в оцінці результатів Синьоводської битви, стверджуючи нібито «Стрийковський дав повний простір своїй фантазії в описі зайняття Поділля Литвою і до того захопився, що приписав Ольгерду очищення від татар земель до Волги»²⁷.

Нікандр Молчановський, якому належить одне з перших і найгрунтовніших досліджень історії середньовічного Поділля, також в цілому негативно оцінив свідчення твору польського історика, зауваживши зокрема, що «попри красномовну ґрунтовність розповіді Стрийковського, використання нових, невідомих для нас джерел чи народних переказів в даному випадку не помітно»²⁸. За його словами, «розповідь Стрийковського, не даючи нічого нового, відзначається багатьма прикрасами» і «при цьому розповідь Стр[ийковського] взагалі вкрай фантастична»²⁹. Остаточна думка Н. Молчановського є такою: «Розповідь Стрийковського про похід Ольгерда далеко на південь, до Чорного і Азовського морів, про винищення подільських татар і вигнання частини їх в Добруджу, ми не можемо перевірити і на підтвердження його не існує інших даних, ніж вказівки Никонівського літопису на взяття Ольгердом Коршеви у 1362 р.»³⁰

Наступники М. Дашкевича і Н. Молчановського воліли не вдаватися до джерелознавчого аналізу розповіді Мацея Стрийковського про Синьоводську битву, покладаючись на раніше зроблені висновки.

Лише у 60-х роках синьоводські відомості «Хроніки» Мацея Стрийковського докладно розглянув О. І. Рогов, який дав відповідь на більшість критичних зауважень, висловлених попередніми дослідниками відносно викладених у цьому творі відомостей про битву біля Синіх Вод і опанування Коріатовичами Поділля та навів спростовуючі деякі з них контраргументи (наприклад, відносно датування Синьоводської битви, часу переселення добрудзьких татар з Поділля, ймовірності вживання ними слов'янської мови, достовірності отриманої від них інформації). Крім того, він висловив свою думку на

підтвердження звісток М. Стрийковського про участь Коріатовичів у битві біля Синіх Вод, щодо передачі їм у володіння Подільської землі, часу і обставин поділу її на уділи, та ін.³¹ Сучасні дослідники підкреслюють постійний інтерес Мацея Стрийковського до історичного краєзнавства, активний пошук ним нових і різноманітних за походженням і характером джерел інформації про минуле, широке використання усної традиції, але разом з тим й нерідко практиковане ним компілювання й довільну інтерпретацію джерельних даних³². Сказаного, думається, достатньо, щоб відкинути звинувачення Мацея Стрийковського у безоглядній схильності до фантастичних вимислів, ще раз ствердити його як неординарного історика епохи Відродження, а викладені ним у «Хроніці» свідчення про походи Ольгерда на південь Наддніпрянщини, Синьоводську битву та її результати вважати цілком оригінальною, достовірною й однією з найбільш повних та компетентною інформацією про ці події.

Замикає низку наративних джерел про антиординські акції Великого князівства Литовського у 1362 р. Густинський літописний звід початку 1320-х років таким записом: «В лѣто 6870... В сіє лѣто Ольгерд побѣди трех царков Татарских из ордами их, си есть, Котлубаха, Качезя, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна власть Татарскую. Сей Олгерд и инья Рускія державы во власть свою пріят, и Кієв под Федором князем взят, и посади в нем Володымера сына своего, и нача над сими владѣти, им же отци его дань даяху»³³. Від інших пам'яток названого ряду Густинську компіляцію відрізняє те, що в ній синьоводську проблему поставлено у зв'язок з поширенням верховної влади Ольгерда також на «инья Рускія державы» і зміцненням її в Києві через заміну київського князя Федора Володимиром Ольгердовичем.

Інтерес до витоків інформації Густинського літопису першим серед дослідників проявив М. Дашкевич. Він перевірів маргінальний поклик компілятора на твір Алессандра Гваньїні й переконався, що їхні звістки про Синьоводську битву і визволення Поділля від влади ординців текстуально дуже схожі між собою, проте припустив можливість запозичення складачем Густинського зводу своєї інформації «прямо з літопису (литовсько-руського, за визначенням М. Дашкевича. — *Ф. III*), з якого черпав і Гваньїні»³⁴. Михайло Грушевський, який піддав звістки Густинського літопису більш ретельному аналізу, з цього приводу зауважив, що «історію про побіду Ольгерда над Татарами» «густинський компілятор» взяв «від Гваньїні (посередньо чи безпосередньо)», користуючись при цьому не друкованим виданням його твору, а «скороченим (рукописним) витягом з нього»³⁵. Як би там не було, незаперечним залишається той факт, що першоджерелом нотатки А. Гваньїні й відповідної частини запису Густинського зводу

слід визнати «Оповідь про Поділля» білорусько-литовських літописів, звідки тільки й могли А. Гваньїні та складач Густинського зводу дізнатися про імена трьох ординських князів й роль Ольгерда у визволенні Подільської землі з-під влади Орди.

Досліджуючи джерельну основу синьоводської проблеми, Михайло Грушевський на відміну від своїх попередників (В. Антоновича, М. Дашкевича, Н. Молчановського) не обмежився лише порівняльно-історичним методом, а вперше зробив спробу простежити походження та еволюцію окремих літописних звісток. Особливо справедливо це стверджувати щодо Густинського зводу, інформацію якого він також вперше розглянув у комплексі, піддавши джерелознавчому аналізу як звістки рубрики під 1362 р., так і зв'язаний з ними особою київського князя Федора попередній запис, датований 1361 р. Як відзначив М. Грушевський, інформація цієї рубрики походить з творів М. Кромера, А. Гваньїні та Никонівського літописного зводу³⁶. Найбільшу увагу дослідника привернули до себе констатація в Густинському літописі факту князювання у Києві в 1361 р. Федора і повідомлення про заміну його наступного року Володимиром Ольгердовичем. Він дійшов висновку, що перша з цих звісток є оригінальною, її разом з датою компілятор почерпнув з якогось невідомого джерела, а друга — це «комбінація», яку зробив той же компілятор з першої звістки та з повідомлення Никонівського зводу про надання Ольгердом Києва своєму синові³⁷.

На думку М. Грушевського, звістка про заміну київського князя Федора Володимиром Ольгердовичем з датою 1362 р. «не стоїть в ніякім звязку, а входить до загальної замітки про здобутки Ольгерда на Руси»³⁸. Це твердження вченого як і сама звістка з огляду на її важливість заслуговує на особливу увагу. У процитованому вище фрагменті з Густинського зводу, на відміну від М. Грушевського, пропоную вбачати розповідь не про дві, а про три важливі й конкретні події: 1) визволення з-під влади ординців Поділля; 2) зміцнення верховної влади великого князя литовського над Києвом; 3) поширення її на «иные Рускія державы». Всі ці події об'єднані як особою Ольгерда, їхнім призвідником, так і 1362 роком, датою, що є спільною для всіх звісток даної рубрики.

Можна також внести певні корективи у запропоноване М. Грушевським і вже давно традиційне розуміння третьої події як «загальної замітки про здобутки Ольгерда на Руси». На нашу думку, не виключено, що в даному разі складач зводу мав на увазі конкретну територію, але з якихось причин приховав її за загальником. Такою територією, на нашу думку, могли бути землі колишніх Чернігівського великого і Переяславського князівств, приєднані до Великого князівства Ли-

товського в результаті походу війська Ольгерда на південь Дніпро-всько-Донського межиріччя влітку 1362 р. Як аргумент на користь такого припущення, крім спільної для цієї події та всієї рубрики дати, можна навести також заключну фразу з літописної нотатки: «И нача над сими владѣти, им же отци его дань даяху». Михайло Грушевський відносив цю підсумовуючу фразу до звісток про київського князя Федора і вбачав в її стилістиці «вплив того ж оповідання Гваньїні про Ольгерда»³⁹. Однак можливий й інший варіант: фраза має пряме відношення як до Києва, так і до згаданих вище «інших Руських держав», передовсім найближчих Чернігово-Сіверщини й Переяславщини, тобто до тієї частини Середньої Наддніпрянщини, що колись, у старокиївські часи, була власне Руською землею, і як домен великих князів київських упродовж кількох століть складала територіально-політичний осередок Давньоруської держави, а на 1362 р. була у повному своєму територіальному складі інкорпорована до Великого князівства Литовського. Якщо погодитися із новим запропонованим розумінням запису, то слід визнати, що Густинський звід подає в цілому вірне уявлення про основу територіальних здобутків Ольгерда на Україні 1362 р., хоч у літописному записі пропущено ряд важливих подій та обставин обох його походів на підвладні Орді південноукраїнські землі.

Як і «Оповідь про Поділля», запис Густинського літопису про здобутки Ольгерда 1362 р. вважався одним з основних джерел з синьоводської проблеми і, отже, був предметом сталого наукового зацікавлення. Найбільшу увагу дослідників при цьому привертала такі питання як джерельне походження його інформації про розгром Ольгердом трьох ординських «царків» та звістки про князювання у Києві Федора й заміну його Володимиром Ольгердовичем, спільна для цих подій дата, нарешті, яким способом — мирним чи воєнним — сталося зміцнення влади великого князя литовського у Києві з вокняжінням у ньому сина Ольгерда. Таким чином, у розробці синьоводської проблеми Густинський літопис відіграв важливу, але неоднозначну роль. Завдяки саме його звісткам в історіографії було звернуто увагу на конкретно-історичні обставини процесу утвердження влади великих князів литовських у Києві й над Середньою Наддніпрянщиною та значення в ньому битви біля Синіх Вод. Разом з тим абсолютизація інформації Густинського літопису і «Оповіді про Поділля» призвела до зосередження уваги вчених на питаннях проблеми, зв'язаних лише з Києвом і подільською частиною Правобережжя, тобто мала своїм наслідком однобічне і, отже, викривлене її висвітлення.

Завершуючи розгляд звісток наративних пам'яток про похід Ольгерда восени 1632 р. на Сині Води і Білобережжя необхідно зазначити, що всі вони зводяться до чотирьох різних за походженням і не позбавлених певної тенденційності джерел: 1) тверського, що відбився у Рогозькому і Никонівському літописах; 2) литовського, «офіційно-урядового», покладеного в основу літописної «Оповіді про Поділля»; 3) ординського, переказаного М. Стрийковським в його «Хроніці»; 4) пізнішого за інших, можливо, київського, переданого складачем Густинського зводу. Кожне з цих джерел є носієм фрагментарної за характером і обсягом історичної інформації і, отже, взяте окремо не дає цілісного й вірного уявлення про масштабність, перебіг та результати як самого походу Ольгерда 1362 р. на Поділля, так і всієї спрямованої проти Золотої Орди воєнної кампанії Великого князівства Литовського 1362 р.

Поза сумнівом, зазначена особливість джерельної основи у свій спосіб вплинула на процес наукового дослідження синьоводської проблеми в цілому. На відміну від звісток тверського літописного джерела про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя, можливо, синхронного цій події, але введенного у науковий обіг з публікацією Никонівського зводу у ХІХ ст. літописна «Оповідь про Поділля», хоч і була створена значно пізніше, на початку 30-х років ХV ст., проте зразу ж стала широко відомою в інтелектуальному середовищі Великого князівства Литовського і Польщі. Перебіг політичного суперництва за Поділля і деякі прикордонні західноволинські волості між правлячими колами Польського королівства і Великого князівства Литовського вже у другій половині 40-х років ХV ст. зумовив необхідність визначення офіційної позиції з цього питання також польської сторони. Її позиція була викладена на спільному сеймі у Любліні весною 1448 р. На противагу литовській версії польські сенатори виводили й узаasadнювали історичні права Корони Польської на прикордонні території з давніх актів і угод Польщі з Литвою, насамперед умов Кревської угоди 1385 р. і Городельської унії 1413 р., посиляючись при цьому також на історію Поділля, починаючи від приєднання його до Польського королівства за часів Казимира Великого⁴⁰. Обидві версії — і литовська, і польська — послужили тими ідейними платформами, навколо яких розгорнулася гостра дискусія між їх адептами і опонентами. Дискусія тривала в історіографії упродовж кількох століть навіть тоді, коли політична боротьба за Поділля після Люблінської унії 1569 р. втратила свій сенс, ставши лише певним відзеркаленням наукового протистояння в царині історичних досліджень. Пристрасті, що час від часу вирували в історіографії навколо суперечок про Поділля, не тільки визначали підвищену

тональність дискусій, а й полярність і максималізм обстоюваних ними тез і позицій. А це, звичайно, не сприяло пошукові нових способів вирішення наукових питань синьоводської проблеми, а, навпаки, вело до консервації певних систем доказів і висновків.

Сучасником початкової фази дискусії і першим інформатором про політичну боротьбу Польщі і Литви за спірні прикордонні території на Україні у 40–50-х роках XV ст., визнаним adeptом прав Корони Польської на Поділля й творцем відповідної доктрини в історіографії був видатний польський історик Ян Длугош. У своїй «Історії Польщі», пишучи про Поділля другої половини XIV ст., він зокрема стверджував, що 1352 р. численна орда за намовою Ольгерда «мечем і грабунками» спустошила Поділля, підвладне Польському королівству, а в інших місцях цієї ж праці назвав Поділля землею, «відібраною Казимиром з татарських рук зброєю і мечем» та згадав про «литовського князя Олександра чи Вітовта», який 1397 р. «бажаючи показати себе християнським князем, здійснив перший похід проти татар»⁴¹ на пониззя Дону і Волги. Хоч прямих доказів використання Я. Длугошем «Оповіді про Поділля» немає, дуже вірогідно, що її головні постулати були йому відомі, бо всі його свідчення про Поділля другої половини XIV ст. є, по суті, не що інше як спростування їх з «офіційно-урядових» позицій сучасних істориків правлячих кіл Польського королівства. Разом з тим Ян Длугош не залишив жодної згадки ні про похід Ольгерда на Поділля, ні про Синьоводську битву, ні про «Оповідь про Поділля», де ці події викладені найповніше. При всьому цьому, поза сумнівом, він був добре обізнаний з територіальними претензіями до Польщі литовської сторони, про які неодноразово повідомляє на сторінках свого знаменитого твору, не наводячи, однак, аргументів на користь супротивної сторони. У будь-якому разі, не можна не помітити, що всі свідчення Яна Длугоша про Поділля другої половини XIV ст. узгоджені з офіційною позицією Польського королівства й подані у творі в такий спосіб, що своїм змістом заперечують литовську версію.

Марцін Кромер був першим з істориків середини XVI ст., хто узагальнив концепцію Я. Длугоша документально і зробив спробу відкрито розглянути і спростувати головні постулати «Оповіді про Поділля», — відвоювання Подільської землі Ольгердом у ординців внаслідок Синьоводської битви й опанування цим краєм князями Коріатовичами за допомогою литовської сили. Для цього він вперше звернувся до актового матеріалу, саме під його пером докази і контраргументи набули вигляду цілісної системи, що в подальшому використовувалися як вихідний постулат тими авторами, котрі обстоювали тезу про завоювання Поділля Казимиром Великим, або ж

стверджували, що цей край був приєднаний до Литви Вітовтом лише наприкінці XIV ст. Так, зокрема, Марцін Кромєр слідом за Я. Длугошем також стверджує, що в середині XIV ст. з намови Ольгерда ординці напали на Поділля, котре вже тоді було підвладне Казимиру Великому, і не згадує про Сині Води. Разом з тим, посилаючись на литовський літопис («Lituanica historia») польський історик зазначає, що ординців та їхніх трьох князів розгромив і завоював все Поділля, яким вони володіли, Вітовт воевода Ольгерд. Вітовт розгромив також подільського князя Федора, сина Коріата, вигнав його з володінь, захопив Брацлав, Кам'янець та інші замки і все Поділля своїй владі підкорив⁴². З цього видно, що польський історик користувався версією «Оповіді про Поділля», близькою до літопису Рачинського, в якому всі подільські діяння Ольгерда послідовно приписані Вітовтові. Проте, навівши факти з литовського джерела, М. Кромєр тут же заперечує їх таким чином: «А все ж що стосується Поділля й Кам'янця, то хто б не був той писар, а тільки він пише, або зблудивши, або ж навмисно порядок речей поплутав. Бо спершу, хай вже Литві так дозволимо, що той край Поділля, спустошений татарськими нападами, Коріатові сини опанували, і вони ж вище названі замки, за винятком Брацлава, укріпили, однак ж хай нам Литва у свою чергу дозволить, як я вище поклав, що Південну Русь і Поділля аж по самий Кам'янець король польський Казимир Великий, а не Вітовт, підкорив, до чого я дійшов не за легковажними ознаками, а ґрунтовно доводжу грамотами і привілеями самих же княжат литовських»⁴³ (Юрія і Федора Коріатовичів зокрема).

1582 р. Мацей Стрийковський у своїй «Хроніці польській, литовській та всієї Русі» зарекомендував себе як гідний опонент концепції Длугоша-Кромєра. Полемізуючи з М. Кромєром, він своїм головним контраргументом зробив свідчення тієї ж літописної «Оповіді» про литовських князів як безпосередніх наступників Орди у володінні Поділлям. «Та Вітовт як взяв Поділля силою і татар з нього вигнав, так його ані у брата короля, ані в угорців, котрі там у минулому й дідицтва жодного не мали, не просив, — суперечив М. Кромєру Мацей Стрийковський, — але якщо деякі замки на Поділлі угорці від короля Людвика тримали, то слушно Вітовт у них як власне дідицтво після його смерті видер, бо теж ще давно перед тим великий князь литовський Ольгерд, стрий Вітовт, і Коріатовичі (вигнавши татар) на Поділлі панували»⁴⁴. М. Стрийковський і вдруге звернувся до сюжету про прихід Коріатовичів на Поділля, посилаючись при цьому на «одностайний довід» дванадцяти зіставлених ним «старих руських і литовських літописців», щоб з його допомогою спростувати офіційну

концепцію прав Польського королівства на Подільську землю, проголошену на сеймі у Любліні весною 1448 р.⁴⁵

Як історик Мацей Стрийковський прислужився тим, що похід Ольгерда на південь Правобережжя і битву біля Синіх Вод 1362 р. він вперше поставив у один ряд з антиординськими акціями інших князівств Русі, зокрема Тверського і Московського, а піднесення визвольної боротьби зв'язав із загостренням династичної кризи в Ординській державі й, отже, з її ослабленням. При цьому однак антиординська ініціатива Великого князівства Литовського представлена в його хроніці як похідна. Мацей Стрийковський припустився й інших серйозних помилок: невірно датував похід Ольгерда, правдиво розповідаючи про нього на підставі ординської усної історичної традиції та літописної «Оповіді про Поділля», не помітив однак, що в цих джерелах бракує важливих фактів і подій, і саме тому безпосередні наслідки всієї антиординської воєнної кампанії 1362 р. видав за результат лише Синьоводської битви; нарешті, очевидно, аби підтвердити концепцію автора «Оповіді про Поділля» занотував у «Хроніці» нічим не підтверджену передачу Ольгердом Поділля і «всіх прилеглих руських країв» «новогрудським князям» Коріатовичам «під владу і у володіння», а також спроектував приборкання Федора Коріатовича і підкорення подільського боярства владі найвищого сюзерена з часів Вітовта і Владислава II Ягайла в Ольгердові часи.

Інтерпретація М. Стрийковського не так синьоводської, як подільської в цілому, проблеми і особливо обставин утвердження влади Коріатовичів на Поділлі, так само як і офіційна концепція прав Польського королівства на Подільську землю у відображенні Я. Длугоша і М. Кромера, не зазначаючи особливих змін, тривалий час домінували в історіографії, поділяючи наступні покоління дослідників історії Поділля та польсько-литовських політичних взаємин у XIV і в першій половині XV ст. на два діаметрально протилежні й конфронтуючі між собою табори. Настав час повернутися до синьоводської проблеми і заново, політично безсторонньо та науково об'єктивно, переглянути явно застарілі висновки її дослідників, залучаючи до критичного аналізу всю сукупність наявних історичних джерел і новітню методику історичного дослідження.

¹ Рогожский летописец // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. 15, вып. I. — М., 1965. — Стб. 75.

² Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. — Т. 11. — М., 1965. — С. 2.

³ Слуцкая летопись // ПСРЛ. — Т. 35: Летописи белорусско-литовские. — М., 1980. — С. 74.

⁴ Супрасльська летопись // Там само. — С. 66.

⁵ Слуцкая летопись. — С. 74.

⁶ Супрасльська летопись. — С. 66.

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4: XIV–XVI віки — відносини політичні. — Київ; Львів, 1907 / Перевид.: К.: Наук. думка, 1993. — С. 457.

⁸ Летопись Красинского // ПСРЛ. — Т. 35. — С. 138.

⁹ Ольшевская летопись // Там само. — С. 186.

¹⁰ Летопись Рачинского // Там само. — С. 159.

¹¹ Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. — Частина II / Упорядкував до друку і виготовив О. А. Назаревський. — К., 1929. — С. 165. Висновок Т. Сушицького ґрунтується на джерелознавчій оцінці «Оповіді про Поділля» М. Грушевського, хоча останній обережно датував цей твір серединою або, точніше, другою чвертю XV в., зв'язуючи його складання з «розпалом суперечок про права на Поділля між Польщею і Литвою». (Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.). — Львів, 1996. — С. 20. Див. також: Його ж. Історія України-Руси. — Т. 4. — С. 81, 91, 456–457). Жодного аргументу на користь своєї думки Т. Сушицький не наводить. Відомо однак, що питання про статус Поділля набуло особливого значення й прислужилося до загострення польсько-литовських політичних відносин одразу після смерті Вітовта і обрання в кн. литовським Свидригайла Ольгердовича. Нагальна потреба у писемному підтвердженні прав Великого князівства Литовського на Подільську землю — а саме вона, безсумнівно, стала причиною складання «Оповіді про Поділля» — могла виникнути у зв'язку з необхідністю зміцнити позицію литовського уряду на переговорах з польською стороною 1431 р., що закінчилися тимчасовим перемир'ям і розподілом Поділля на польську і литовську частини. Отже, найвірогідніше, цей твір був підготовлений у великокнязівській канцелярії Свидригайла Ольгердовича 1431 р.

¹² Сушицький Т. Назв. праця. — С. 162.

¹³ Там само. — С. 306.

¹⁴ Puzyna J. Koriat i Koriatowicze // Ateneum Wileńskie. — R. VII, z. 3–4. — Wilno, 1933. — S. 427–428; поіпівн.: Paszkewicz H. O genezie i wartosci Krewa. — Warszawa, 1938. — S. 297; Kuczyński S. M. Sine Wody // Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. — Warszawa, 1965. — S. 154.

¹⁵ Існують два різні погляди на час приходу литовських князів Коріатовичів на Поділля. Якщо майже всі представники вітчизняної (так само як і радянської) історіографії слідом за В. Антоновичем і М. Грушевським довіряють звісткам «Оповіді про Поділля» й розглядають цю подію як один з безпосередніх результатів Синьоводської битви 1362 р., то польські медієвісти традиційно розводять обидві ці події у часі, заперечуючи причинно-наслідковий зв'язок між ними й датуючи першу з них здебільшого 1350–51 рр., або дещо ранішим часом. Слідом за В. Абрахамом, який перший дійшов висновку, що Олександр і Юрій Коріатовичі утвердилися на Поділлі ще перед 1349 р. (Abracham W. Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim // Księga pamiątkowa ku czci 250 rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza w roku 1661. — Lwów, 1912. — S. 8), найточніше визначали цю дату ще у 30-х роках XX ст. С. Кучинський і Х. Ловм'янський: перший вважав можливим прихід Коріатовичів на Поділля у 1341–42 чи 1344–45 рр. (Kuczyński S. M. Op. cit. — S. 153, 158), а другий зазначив, що литовська експансія на ординське Поділля розпочалася під керівництвом Коріатовичів перед 1349 р., і що її початок «співпадає з часом, коли Литва створила собі операційну базу на півдні після оволодіння Волинню і (тимчасово) Червоною Руссю» (Lowmiański H. Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r. // Ateneum Wileńskie —

Wilno, 1937. — R. 12. — S. 66. — Not. 122). Така операційна база могла бути створена лише у 1344–48 рр., коли волинський князь Дмитро-Любарт Гедимінович, скасувавши у Галицькій землі боярський уряд Дмитра Дядька, не тільки номінально, а й фактично став повноправним володарем Волині й Галичини. Датувати прихід Коріатовичів на Поділля ще точніше, 1344 р., схиляє факт політичного суперництва Польщі й Литви за Галицьку Русь, що саме у 1343–44 рр. позначилося подіями, котрі можна трактувати як доконаний поділ її території між ними. Ймовірно, саме у зв'язку з цими подіями — оволодінням Польщею Сяноцькою і Перемишльською землями і утвердженням влади Дмитра-Любарта на решті території Галичини — стався прихід князів Коріатовичів у Галичину і опанування ними північно-західними окраїнами ординського Поділля. Цій даті не суперечить також звістка «Оповіді про Поділля» про проект шлюбу Костянтина Коріатовича з однією з дочок польського короля Казимира Великого, який міг постати лише 1344 р. (див. докладніше: Шабунько Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. — К., 1987. — С. 45–46), але який (порівн.: Kuczyński S. M. *Op. cit.* — S. 156) не всіма дослідниками сприймається з довірою.

¹⁶ Тут на увазі мається передовсім розгром 2 лютого 1345 р. ординців угорським військом під проводом тодішнього комеса секлерів Андрія Лакффі в околиці молдавського міста Роман і наступні антиординські походи секлерів, що мали своїм наслідком приєднання до Угорщини території у Нижньому Подунав'ї між річницями Яломіти і Серета (див.: Spinei V. *Moldova in secolele XI–XIV*. — Bucuresti, 1982. — S. 161–263;). Deletant D. *Moldavia between Hungary and Poland. 1347–1412 // The Slavonic and East European Review*. — Vol. 64. — 1982. — S. 189–190; Czamańska J. *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*. — Poznań, 1996. — S. 23), а також походи угорського короля Людовика Великого на Поділля 1352 і 1354 рр. (див. Дашкевич Я. *Угорська експансія на золотоординське Поділля 40–50-х років XIV ст. // Україна в минулому*. — Вип. V. — Київ; Львів, 1994. — С. 32–65).

¹⁷ Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*. — T. 2. — Warszawa, 1846. — S. 6–7.

¹⁸ Ibidem. — S. 7.

¹⁹ Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его хроника). — М., 1996. — С. 167, 171.

²⁰ Strykowski M. *Op. cit.* — S. 8.

²¹ Ibidem. — S. 111.

²² Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-русского государства. — К., 1885. — С. 83.

²³ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. — К., 1885. — С. 176–179.

²⁴ Batura R. *Lietuva tautu pries kovoje Aukso Orda. Nuo Batu antpludzio iki musio prie Melynuju Vandenu*. — Vilnius, 1975. — S. 68.

²⁵ Дашкевич Н. Указ. соч. — С. 83.

²⁶ Там само — С. 82.

²⁷ Там само. — С. 83.

²⁸ Молчановский Н. Указ. соч. — С. 172.

²⁹ Там само. — С. 171. — Прим. 1. — С. 174. — Прим. 1.

³⁰ Там само. — С. 184.

³¹ Рогов А. И. Указ. соч. — С. 167–173.

³² Див., наприклад, також: Radziszewska J. Maciej Strykowski. Historyk-poeta z epoki Odrodzenia. — 1978; Idem. Maciej Strykowski i jego dzieło // Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnorciach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego, opisane z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego dorwiadczenia / Oprac. J. Radziszewska. — Warszawa, 1978; Wojtkowiak Z. Maciej Strykowski — dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Poznań, 1991; Kuolis D. Asmuo, tauta, valstybe Lietuvos Didziosis Kunigaikstystes istorineje literturoj. — Vilnius, 1992.

³³ Густинская летопись // ПСРЛ. — Т. 2. — СПб., 1843. — С. 350.

³⁴ Дашкевич Н. Указ. соч. — С. 79.

³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 80, с. 74. — Прим. 2. Порівн.: Його ж. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — Киев, 1891 / Перевид.: К.: Наук. думка, 1991. — С. 429–493, де наведені аргументи на користь першої версії.

³⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 74.

³⁷ Там само. — С. 75.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. — С. 74.

⁴⁰ Joannis Dlugossi. Historiae Polonicae libri XII. — Т. V // Opera omnia, cura A. Prezezdziecki ed. — Т. XIV. — Cracoviae, 1878. — S. 47–49; Rozbior krytyczny Annalium Poloniae Jana Dlugosza z lat 1445–1480. — Т. 2 / Oprac.: St. Gawęda, K. Pieradzka, J. Radziszewska pod kierunkiem J. Dąbrowskiego. — S. 17, 18; Halecki O. Dzieje unii jagiellońskiej. — Kraków, 1919 — S. 366.

⁴¹ Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. — Т. 5, ks. 9. — Warszawa, 1975. — S. 337–338; Joannis Dlugossi. Historiae Polonicae libri XII. — Т. III // Opera omnia. — Т. XII. — Kraków, 1876. — S. 519, 523.

⁴² Kromer M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. — Basileae, 1558. — S. 376; а також: Kromer M. O sprawach, dziejach y wszystkich inszych potocznościach koronyh Polskich ksiąg XXX. — Kraków, 1611. — S. 322.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Strykowski M. Op. Cit. — S. 106.

⁴⁵ Ibidem. — S. 228–229.